

ETNOGRAFİK VERİLERİN İŞİĞİNDA ESKİ TÜRKLERİN TANRISI U MAY

Yazan : L. P. POTAPOV

Çev.: Muvaffak DURANLI*

Sovyet tarih bilimi, eski Türklerin VI.-VIII.yüzyıllardaki tarihine büyük bir ilgi göstermiştir.Bu dönem Sibiry a, Kazakistan, Orta Asya, Volga ve Kuzey Kafkasya'nın Türkçe konuşan halklarının tarihi için de oldukça önemlidir.

Bu ilginin derecesini, bu problemin incelenmesine şarkiyatçılardan başka (tarihçi ve filolog) arkeolog, antropolog ve etnografların aktif bir şekilde katılma faktörü, ortaya koyabilir¹.

Şimdiki çalışma etnografik verilere göre eski Türklerin dini inançlarını inceleme. SSCB'ndeki Türkçe konuşan günümüz halklarının etnogenezi için bu materyallerin tarihi önemini bir kez daha kanıtlama girişimidir.

Benim dikkatimi çeken eski Türklerin dini inançlarının şaşırtıcı bir durağanlığa sahip olmasıdır². >

* E. Ü. Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Rusça Çevirmeni.

1 Bak. Mesela: S. G. Klyashorniy. V.A.RomodınJzuçenie istorii tyurkskih narodov v AN SSSR,-"Tyurkologiçeskiy Sbornik.1970". M..1970-L.P.Potapov,Etnografiçeskie izuçenie tyurkskih narodnostey v SSSR za sovetik period.a.g.e.

2 L.P.Potapov, Oçerki po istorii şorii, L..1936,say.150-151;aynı yazar.Oçerki po istorii altaysev,M.-L.,1953.say.86; aynı yazar, Primenenie İstoriko-geografiçeskogo metoda k izuçeniyyu pamyatnikov drevneLyurkskoy kurtun, M.,1956 (V.Uluslararası Antropologlar ve Etnograflar Kongresinde Sovyet Delegasyonunun raporları); aynı yazar, Etniçeskiy sostav i proishandeniz altaysev. L.1969

Eski Türklerde yüce ilah olarak kökleri Hun dönemine kadar giden Tengri-Gök kabul edilmiştir. Eski Türkler Tengri'ye özel bir dua ederlerdi. Kısa süre önceye değin bu yüce İlahın adını Gök kelimesiyle anan Altay, Turan, Kaçın, Belür ve Sayan-Altay bölgesinin kabileleri ve diğer halklarının samanları onu yüce ilah saymışlardır. Yüzyılımızın başlangıcında bile bu halklardan bazıları Göğe özel bir dua ederlerdi³.

Eski Türklerin Yer-Sub. toprak ve su. ilahlarına da saygıları bilinmektedir. Bu ilaha duyulan saygı Altay ve Tuvaların samanlarında görülmüş ve kaydedilmiştir⁴. Bu saygı uzun yıllar önce İslamiyeti kabul etmiş Kaçın, Sagay; Şor ve hatta günümüz Kırgızlarında da (Yer-suu)⁵ bilinmektedir. Eski Türkler için karakteristik olan kutsal dağlara saygı özellikle Altay, Tuva, Hakas, Şorlarda oldukça yaygındır. Tuvalarda kutsal dağlar dizisi günümüzde de. Runik kitabelerde kaydedilmiş eski Türklerdeki gibi "idik" (Hakaslarda "Izık"). "kutsal" olarak adlandırılmaktadır⁶. Ev hayvanlarının ilaha kurban edilmesi (bu hayvanların derilerinin özel hazırlanmış sırlıklara geçirilmesiyle), eski ve günümüz Altay ve Tuvaların diğer tanrılara saygı konusunda daha geniş olan karşılaştırmalı materyali bu makalenin sınırları içinde ortaya koyma olanağım yoktur. Ancak dini düşüncelerin ne derece geniş bir alanı olduğunu gösteren bir kaç olgunun toplanması da bu tür paralellikleri yansıtmaktadır. Özellikle eski Türklerin mezar töreninin Tuva. Altay ve Hakas şamanlardaki törenle karşılaştırılması ilgi çekicidir. Bu konu özel bir çalışmada incelenmiştir. Bu araştırmaya dayanarak bu konuya bir parça değineceğim⁷.

Bilindiği gibi eski Türkler Ölülerini taş setli kurganların altındaki tapınağa gömerler, ölenin çeşitli eşyalarını yanına koyup onunla birlikte binek atını da gömerlerdi. Sayan-Altay'daki bu gelenek sadece yazılı kaynaklarla değil, aynı zamanda eski Türk mezarlarından çıkan arkeo-

3 S.D.Maynagaşev. Jertvoprinoşenie Nebu u bel'Ürov-Sb.MAE, elli, P.1916.Beltir ve Kaçıkların Göğe yaptıkları bir duayı da kaydetmeyi başarmıştım.(bu materyal henüz yayınlanmamıştır.)

4 A.V. Anohin. Materlalı po şamanstvu y altaysev,-Sb.MAE,c.IV, L.1924;L.P.Potapov, Oçerki narodnogo bita tuvintsev, M.,1969.

5 T.Bayaliev. Doislanskie verovaniya i ih perejtki u kirgizov, Avtoref.kand.diss., L, 1969.say.11

6 L.P.Potapov, Kul't goma Altae,- SE.1946. No 2; aynı yazar, Oçerki narodnogo bita tuvintsev, say.60,62,66,358. Şorlardan ve Sagaylardan "su sahibine " yaptıktan özel dualar tarafından derlenmiştir.

7. P. D'yakonova, Pogrcbal'my obiyad tuvintsev kak istoričeskiy jstočnik. Avtoref. kand.dias.. L. 1970, say. 14-15.

lojik materyalle de kaydedilmiştir. Yakın zamana dek Tuvalar, Hakaslar, Altaylar da Ölülerini, üstelik ölüyle birlikte atını ve onun gündelik eşyalarını da bu şekilde gömmüşlerdir. Bu eşyaların çoğunluğu eski Türk mezarlarındaki eşyalara o kadar benzemektedir ki onları ayırt etmek güçtür.

Daha da şaşırtıcı olan gömü şeklindeki bazı elementlerin genel bir terminolojiyi korumuş olmasıdır. Örneğin eski Türkler ölen için törensi ağlama, sızlama, kendi kendine eziyet etme (saçların köklenmesi, yüzün kesilmesi vb.) geleneklerine uyarlardı. Kül-Tegin adına dikilmiş abideden eski eski Türklerdeki törensel ağlamanın "sıgıt" ve "yug"⁸ olarak adlandırıldığı anlaşılmaktadır. Aynı anlamdaki bu terimler ölen için ağlama töreni yapan Altay Teleutlarında da korunmuştur. Teleutlarda ağlama töreni "sıgıt"⁹, ağlayıcılar da "sıgıtçf diye adlandırılmıştır. Teleutlarda ağlama töreni sırasında insanları Ölen için ağlamaya davet eden "uzmanlar" bile vardır. Günümüz folklorcuları Teleut folklorundaki bu özel ağlama tarzını gösteren özgün metinleri kaydetmişlerdir. Bununla birlikte Teleutlarda "birlikte ağlama" anlamına gelen "ıg" (Tuvalar da ise "ıgla") terimi de bulunmaktadır: ağlama töreni için birliktelik karakteristik bir Ölçüdür.

Gündelik yaşam ve inançlar grubuna ait şaşırtıcı bir benzerlik örneği daha vardır. Yazılı abideler Türk kağanı Şabolio'nun av sırasında çadırı yandığı zaman onun bu kötü belirtiliyle sarsıldığını yazmışlardır¹⁰. Günümüz Altay ve Tuvalarında bu tür bir inancı izledim: eğer av sırasında çadır veya kulübe yanarsa bu kötülüğü haber verir. Bu yüzden avcılar hemen ava son verir, dağın veya avlandıkları yerin sahibine merhameti için bir kurban sunar, evlerine dönerler.

Gerek eski Türkler gerekse Sayan-Altay'ın Türkçe konuşan günümüz halklarındaki bir dizi durumdaki benzer materyaller, genel bir yargıya varılabileceğini kanıtlamaktadır. Bu metod eski Türklerin dini

8 W. Radloff. Die alttürkischen inschriften der Mongelei-Neue Folge. st-Pbg.,1897, say. 131, P. Melioranskiy.PamyatnikçesfKyul'-Tegina,- ZVORAO.1899.cXI, say. II-III, say. 64.

9 Bak. A. V. Anahin. Duşa i ee svoyslva po predstavleniyu Leleutov, -Sb. MAE. c.VIII, L., 1929, say.265; V. Verbitskiy.-Slovar' altayskoye i aladagskoge nareçiy tyurkskogo yazıka. Kazan'. 1984. say. 397.

10 Liu Mau-tsai. Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (Tu-küe), Bd I, Wiesbaden. 1958, Say.54.

inançları hakkında yazılı kaynakların az ve bölük pörçük verilerinin yapısı ve anlamı için perspektif metodlardan biridir. Zamanında V. V. Barthold, bulunan eski Türk Runik kitabelerinin tarihi anlamını açıklayarak kitabelerde yer alan gelenek ve dini kültürler hakkındaki bilgileri ele alarak şunları yazmıştır: "Günlük yaşamda bu geleneklerin yüce ilahlara yapılan çağrıyla ilgili büyük anlamı olabilir, fakat günlük yaşamın kitabelerimizin objesini oluşturmadığı da belirtilmiştir. Şamanlar genelde bir kez bile kullanmamış... Tanrıça Umayın (çocukların koruyucu ruhu) adı dışında halkın çağırıldığı ruhların adını anmamışlardır"¹¹.

V.V.Barthold ancak Orhon-Runik kitabelerinde bir tek tanrıça Umay'ın zikredildiği konusunda bütünüyle haklı değildir.

Araştırma konusuna doğrudan yönelince V.V.Radlov'un Umay terimini eski Türk Runik metinlerinin ilk yayınında (Kül Teğın abidesi) "koruyucu tanrıça"¹² olarak çevirdiğini hatırlıyorum. V.V.Radlov eski kelimeler sözlüğünde bu terimi "kadın ilah" olarak açıklamış, üstelik bu kelimenin anlamının Şörlarda ölenin ruhuna kılavuzluk eden ruh ve çocukların koruyucu ruhu anlamını da içerdiğini belirtmiştir¹³. Aynı yayında V.V.Radlov Umay teriminin bir kez Yenisey kitabe serisindeki bir erkek adına dikilmiş mezar taşlarından birinde yer aldığını göstermiştir¹⁴. Eski Türk kitabelerinin ikinci yayınında V.V.Radlov Umay terimini (Tonyukuk abidesi) sadece bir ilahenin adı olarak yorumlamıştır¹⁵. Sonuçta, bu kitabelerin son yayınında "Umay" kelimesini zikreden abidelerle uyum içinde bu terimi "Tanrıça" ve "erkek adı" olarak çevirmiştir¹⁶.

Şimdi ilahe anlamında Umay'ı zikreden kitabenin metnine bakalım. Kül Tegin abidesindeki bu satır P.M.Melioranskiy'in transkripsiyonunda ve çevirisinde şöyledir: "Umay-tög ögüra katun kutına inim kül-tögin ar at boldı" "Umay gibi anan katun'un yüceliği (yani sevinci) için

H W.Barhold, Die historische Bedeutung der alttürkischen Inschriften. Ek.W.Radloff, Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, Neue Folge, St.Pbg., 1897, say.10-

12 W.Radloff. Die alttürkischen inschriften, I, St.Pbg, 1894, say-18-19.

13 W.Radloff, Die alttürkischen inschriften. II. St.Pbg. 1894, say 104. Umay teriminin Şorca anlamı V.Verbl'skiy'den alınmıştır (Slovar'altayskogo i aladagskúgo nareçiy tyurKskogo yazıka, say-402).

14 W. Radloff, Die alttürkischen inschriften. St.-Pbg,1895. say.332,359437.

15 W.Radloff. Die alttürkischen inschriften der Mongolo Neue Folge. St. Pbg, 1899.say. 71.72.92.

16W.Radloff, Die alttürkischen inschriften der Mongolei. Neue Folge.3899.say.167i

kardeşim, Kül Tegin yiğit diye anılırdı"¹⁷. P. M. Melioranskiy çeviriye şu notu eklemiştir: "Çeviride "kut, mutluluk" kelimesini unvan olarak aldım... gramatik açıdan bu kelime" benim anamın mutluluğuna" diye de çevrilebilirdi. "Umay" bilinen, bu güne değin Altay samanlarının saydığı bir ilahtır (bak.V.Radlov ve V.Verbitskiy'in sözlüklerinde)"¹⁸

Buradan P. M. Melioranskiy'in Altay samanlarının saydığı Umay'la aynı addaki eski Türk ilahı Umay'ı karşılaştırma fikrini ileri sürmüş olduğu anlaşılmaktadır. Melioranskiy bu düşünceyi daha belirgin bir biçimde. Umay adı altında "bu güne değin Altay'daki Şorlarda bir kadın ilah bilinmektedir; şimdi ise Umay çocukların koruyucusu kabul edilmektedir"¹⁹ diyerek diğer bir çalışmada ortaya koymuştur. Buradaki "şimdi" kelimesi oldukça yerindedir, çünkü görünüşe göre P. M. Melioranskiy buradan hareket ederek eski Türklerde bu kadın ilahın sadece çocukların koruyucusu olmadığını belirtmektedir. Gerçekte bu Tonyukuk için dikilmiş abidenin kitabesinde yer alan diğer bir metinde de görünmektedir. Bu metinde Türklerin başarılı bir seferinin tasviriyle bağlantılı olarak : "Gök. (Tanrıça) Umay . Kutsal vatan (toprak-su) işte onların (bize) zafer verdikleri düşünülmektedir"²⁰ denilmektedir. Sonuç olarak Umay, Tengri ve Yer -Sub ilanlarıyla birlikte sefere katılanları ilahi korumasına almıştır. Demek ki Umay yetişkinlerin de koruyucusu olarak ortaya çıkmaktadır.

P. M. Melioranskiy'in Umay'ı eski Türk kitabelerinin aynı adlı ilahıyla karşılaştırma düşüncesinden N. P. Direnkova da Altay samanlarında yararlanmıştı. Küçük makalesinde N. P. Direnkova, P. M. Melioranskiy gibi, Orta Asya'nın Müslüman halklarında (Kırgızlar, Özbek-

17 P.MeHoranskiy.Pamyatnik v çest'Kyul'-Tegina. say. 71. Bu tercümeyi S. E. Mâlov kabul etmiştir (Pamyalniki drevnetyurkskoy pis'menosti, M-L. 1951 , say .40).

18 P. Melioranskiy, Pamyatnik ü cesf Kyul'-Tegina. say,17.V.V.Radlov "kut" kelimesini "mutluluk, şans" olarak tercüme etmiştir ("benim annemin şansında") Bak.W.RadlGtT, Die alttürkischen mschriften, Neue Folge,say,138. P.M.Melioranskiy Umay kelimesini zikreden bu cümleye şu notu eklemiştir;"Şaman ilahı". Bunu metindeki "kut" kelimesini bir unvan gibi gören V.V.Bartold (Die historische Bedeutung der alttürkischen mschriften.say.20) işaret etmiş olabilir (bak.V.V.Radlov, P.M.Melioranskiy, Drevnetyurkskie pamyatniki v Koşo-Tsaydame, Spb. 1897 (STOE.IV) . say.24.

19 Ob orhonskih i yeniseyskih nadgrobnih pamyatnikah-JMNP, 1898. ç.CCCXVII. VI. say.266.

20 Alıntı yapılan eser: S.E.Malov. Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti, say.68: Kırş.W.Radlofi", Die alttürkische mschriften, Zweite Folge. say.71.72.Bak.P.Aalto, Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongelei.-"Journal de la Societe Finnoougrienne", Helsinki, 1958. vol.60.

ler)²¹ da ve Sayan-Altay'in Türkçe konuşan günümüz şamanist halklarında çocukların koruyucusu olarak Umay'ın sayıldığını göstermeyi başarmıştır. Ama ne yazık ki araştırmacı (Direnkova) bu soruna kısaca değinmiş ve Umay kültünü tarihi plan içinde, makalesinde bütünüyle etnografik materyaller yer almadığından onun köken planını analiz etmemiştir. Bu yüzden ben 1927-1952 yıllarında Sayan-Altay halkları arasında yaptığım alan çalışması sırasında topladığım etnografik materyallerin yorumlanması üzerinde duracağım. Eskiden "Kara Tatarlar" olarak adlandırılan Kuzey Altaylarda da Umay ilahı veya ruhunun varlığı misyoner V.Verbitskiy tarafından da tespit edilmiştir, Verbitskiy onun hakkında ünlü sözlüğünde genel ve kısa veriler vermiştir, "Umay" kelimesi (Kara Tatarlardaki) şöyle açıklanmıştır : "Umay enezi , Umay ençezi, Umay içezi- gençlerin koruyucusu iyi bir ruhtur; bu ölüyü koruyan ölüm ruhudur"²².

Kaçın ve Sagaylarda Umay'a saygı, 1892 yılında Arık ulusundaki (Abakan'ın sol kıyası) şamanın ateş ruhuna seslenişini yazan N. F. Katanov tarafından da belirtilmiştir, ben bu metinden aşağıdaki bölümü çeviriyorum: "Sana, anam İmay²³, yiyecek veriyorum, bu fincandakini iç... seni çocuklarının (yani insanların) ipi²⁴ sağlamşacak ve yaşlı ve genç kardeşler (erkekler) çoğalacak!²⁵ Beşiklerinin (çocuklarının) ipi sağlamlaşacak ve yaşlı ve genç kızkardeşler (kadınlar) çoğalacak" Çevrilen bölümdeki iki nokta dikkat çekmektedir. Birincisi, ev ocağının ilahı olarak, Türklerin de aralarında bulunduğu pek çok halk tarafından çok önceden beri, saygı gösterilen ateşe şamanın seslenişinde "ana Umay"ın yer almasıdır²⁶. İkincisi, şamanın gerek yetişkinlerin gerekse çocukların, genel olarak insanların yaşamına ve çoğalmasına ana Umay'ın koruyucu olmasını istemesidir.

21 N. P. Direnkova, Umay v kul'te turetskih plemen. - "Kul'tura i pis'mennest'Vostoka",k. III. Baku, 1928. say. 134-139.

22 Slovar ' altayskogo i aladagskogo nareçiy tyurkskogo yazıka, say.402.

23 Gerçek metinde -imai iuam. Bak. Obraztsı narodnoy literatür; tyurkskih plemen, izdannie V.Radlovim, Ç.IX.Nareçiya uryanhaytsev (Soyotov), abakanskiy tatar i karagaysov, sobranie i perevedennie N. F. Katanovim. Takstı, Spb. 1907, say. 578.

24 Beşiğin asıldığı ipler kastedilmektedir.

25 Obraztsı narodnoy literatürü tyurkskih plemen. c.LX.Perevod, SPb.1907.say.564.

26 Bak. N.P.Direnkova. Kul't ognya u altaytsev i teleut. -Sb.MAE, c.VI, L.,1927.

1946 yılında temel olarak Hakasya'nın Askiz bölgesindeki Sagaylar, Şorlar ve Beltirler arasında (Abakan nehrinin sol kıyı havzasında) topladığım alan materyalleri burada Umay kültürünün (diğer telafuzuyla İmay) hafızalarda bu kadar canlı olması da benim bu kültü hala ona saygı gösteren eski kuşağın temsilcilerinde incelememi sağladı²⁷

Burada bana Umay/İmay kelimesiyle çocuğun doğduğu andan itibaren yürümeye ve rahat bir biçimde konuşmaya(yaklaşık üç yaşına) başladığı zamana kadarki ruhu olarak adlandırıldığını söylediler. Burada Umay terimiyle genelde deriden veya kumaştan yapılan küçük bir torbaya dikilen ve çocuğun beşiğine bir bağla asılan ve beşik döneminde Umay'ın her zaman çocuğun yanında bulunduğu kabul edilen, çocuğun göbek bağı da adlandırılmıştır. Eğer çocuk uykusunda konuşur veya gülerse, bu onun Umay'la konuştuğu şekilde açıklanır. Eğer çocuk uykusunda ağlarsa Umay'ın bu sırada onu kısa süreli yine terkettiği şekilde kabul edilir; çocuk hastalandığında Umay'ın onu terk etmesi hastalığa neden olmuştur, Umay'ın dönmesi için bir şamana baş vurulur. Eğer çocuk Umay'ın Kut'a dönüştüğü dönemde hastalanırsa hastalığın nedeni olarak (yetişkin insanlarda olduğu gibi) çocuktan Kut'un çıkmış olduğu düşünülür. Dua sırasında şaman Umay'm (veya Kut'un) çocuğu kısa bir süre için bırakıp bırakmadığını veya çocukları "tutunamayan", yani çocukları erken yaşta ölen bir aile için çocuğun herhangi bir şaman tarafından çalınıp çalınmadığını öğrenir. Şaman hasta olan çocuğun yakınma hasta çocuğun giden Umay'ını (veya Kut'unu) içeri sokmaya çalışmak için genç bir akça ağaç saplar, onun sütünü serper, sonra ise ağacı soyar, onunla tefini çalar ve hasta çocuğu döver(güçlü bir darbeye tefe vurur), bunlardan sonra çocuk iyileşmiş demektir. Fakat eğer Umay bir şaman tarafından çalınmışsa şaman çalanı takip eder ve Umay'ı geri getirmeye çalışır. Eğer bu başarılı olursa yenilmiş şaman ölür, şaman tarafından Umay'ı döndürülen çocuk da iyileşir. Eğer bu başarısız olursa çocuk ölür.

27 Umay'la ilgili bilgiler çoğunlukla Tag-Karga seokundaki 80 yaşındaki Egor Bastaev. Sayın seokundaki 72 yaşındaki Trofim Tıgdımaev, Tag-Karga seokundaki 78 yaşındaki Satak Burnakov, Kobry seokundaki 78 yaşındaki Kobon Borgoyakov. Peltir seokun'dan Martin UHurgaşev, Sor seokundaki Egor Kol'çikov, Sayın seokunda yaşayan 91 yaşındaki Kadit Albaçakov'dan derlenmiştir. Onların yaşını Abakan havzasında alan çalışmasına başladığım 1946 yılına göre verdim.

Ben "Umay (veya Imay) tutarga" (Umay'm kaçırılması) olarak adlandırılan özel bir dua hakkında bazı veriler toplamayı başardım. Bu dua hakkında istemeye istemeye birşeyler anlattılar, çünkü bunun hakkında konuşmak eski yaşam ahlakı açısından yasaklanmıştır. Ancak bazı şamanlar çocuksuz kadınların ricası üzerine bu yola başvurmuşlardır. Konuştuğum kişilerin de istemeyerek belirttikleri gibi, bu duayı kendi yaşamları için tehlike görerek büyük bir ödül karşılığında bu işi yapmışlardır.

Bu duanın amacı herhangi bir yaşayan çocuğu sonsuz ölüme mahkum ederek Umay'ı kaçırmaktır. Çoğu zaman Abakan samanları bu amaçla "Tuva'ya" gitmişlerdir. Bu dua son çocuğun ölümünden sonraki yılda gizlice, gecenin ortasında yapılır. Bu duayı kazanan kadın, şamanın öğüdüne göre ölen çocuklarından sonuncusunun beşiğini, beşikle birlikte bu beşiğe yerleşen ve çocuklarını öldüren Kara-Umay'ın nehirde boğulması için nehre atar. Şaman bu kadına paçavralardan bir kukla yaptırır- pala kudu naçah, yani küçük bir çocuğu taklit eden "küçük çocuğun Kutu". Kadın kuklayı kimsenin görmemesi için gizlice yapar. Dua sırasında onu küçük bir çocuk gibi göğsünde tutar. Yanında tefi olmasına karşın şaman uzun yolunu özenle geçerek duayı sessizce okur. Eğer şaman çocuktan kaçırıldığı Umay'ı yakalamayı başarır o zaman Umay'ı tefiyle getirir. Bu tefle yolculuktan "dönüşü" sırasında kadını gizler bu sırada kadını süt veya rakı içmeye zorlayarak kaçırıldığı Umay'ı tefiyle "döver". Bu dua sırasında şaman çalınan çocuğun cinsiyetini bildirir ve onun doğumu için bir koruma yapılmasını emreder; erkek çocuk için küçük bir okla yay, kız çocuğu için de hayvan kabukları. Umay'm yeni doğmuş çocukları koruması için beşiklere bu tür korumalar asılır²⁸

Şaman tarafından Umay'ı çalınan çocuk çok geçmeden ölür ve gövdesi Umay'ın çalınması sonucu Ölümünden kalıntı olarak kararır.

Duadan sonra kadın kuklayı-pala kudu naçah- yabancı gözlerden korur ve onu kimsenin bulmaması içinde saklar. Bu konudaki sorularıma çeşitli kabile grublarında var olan. bana göre. bu gelenekteki farklılıkları yansıtan birkaç farklı cevap buldum. Konuştuğum bazı kişiler bana kuklanın yeni doğmuş bebeğin beşiğinin durduğu yerden az uzaktaki bir çadırın tabanına gömüldüğünü söylediler²⁹. Diğerleri küçük

28 SSCB BA Antropoloji ve Etnografi Müzesi koleksiyonlarında kırmızı çuhaya işlenmiş deniz kabukları ve oklu küçük yay şeklinde sembolik bir Imay tasviri bulunmaktadır. Kol.No 216443ab;bu tasvir Şorlann, SEigayların Beltirlerin birlikte yaşadığı Djilani (Taştıp nehri ovası) ulusunda bulunmuştur.

29 Bu bilgiyi Satan Burnakov vermiştir.

bir sah temsil eden ve nehrin akıntısı boyunca bırakılan küçük tahta bir tabutla "uğurlanarak" kuklanın öteki dünyaya (üzüt çir, ölmüş insan ruhlarının ülkesine) gönderildiğini iddia ettiler³⁰

Bu konuyla ilgili olarak birbiri ardına çocuklan Ölen T.Mariya'nın hikayesini anlatmak yerinde olacaktır³¹. Üçüncü çocuğu öldüğünde Mariya "Umay tutarağa" duasına başvurmaya karar vermiştir. Dördüncü çocuğuna hamile olduğunu hisseden Mariya o zaman Üst-Larslarda yaşayan Karga seokundaki ünlü bir şaman olan Çımay Burnakova'ya gider ve ondan "Umay tutarga" duasını yapmasını ister. Kadın şaman bunu son kez yapacağını, çünkü bunun onun yapacağı elli ikinci kaçırma olduğunu ve yakında öleceğini söyler. Şaman kadın daha önce belirtildiği gibi bu tür durumlarda pala kudu naçah kuklasını yapmasını ister, şaman kadının söylediğine göre çocukları öldüren kötü ruh Kara-İrnay'm sembolik bir tasviri Mariya'nın evine yerleşmiştir. Şaman kadın tasvirin kukla şeklinde, fakat adi ve kirli paçavralardan yapılmasını istemiş, bu kuklanın kimse tarafından görülmemesi gerektiğini de belirtmiştir. Sonra küçük bir okla yay (akçağaçtan) eklenir, yani ipek ipliğe dizilmiş hayvan kabukları ve boncuklar, ucu püsküllü. Şaman kadının emrine göre Mariya dua öncesinde Kara-İmay kuklasına bir evin eşiği altına saklar, temiz bir bez parçasıyla örttüğü korumayı ise tavan kirişine asar.

Dua sırasında Mariya kulübenin ortasında yere oturmuş, şaman kadın ise İmay'ı kaçırmak için Kaçın ülkesine "yola çıkmıştır"³². İlk iş olarak şaman kadın büyük bir güçlkle Mariya'nın evinden ayrılıp Kaçın ülkesine gitmiş, Kara-İmay'la mücadelede çok yorulmuştur. Şaman kadın üç çocuğu olan bir aileden bir çocuğun İmay'ını kaçırmıştır.

Çocuktan kaçırdığı İmay'ı getirmiş ve Mariya'yı tefle "dövmüştür" (Mariya bu sırada süt içmiş ve İmay'ı yutmuştur). Şaman kadın Mariya'nın sağ omzunda beni olan bir kız çocuğu doğuracağını ve bu çocuğun yaşayacağını söylemiştir. Mariya'nın sözlerine göre şaman

30 Kobon'un sözlerine göre daha önce çocuk! arı (erken yaşta çocuklan ölen ailelerde) bu şekilde gömerlermiş. Çocuğu genelde ağaca (akağaç kabuğuna) gömüp bir yıl sonra onun ruhunu(sürnü) öbür dünyaya göndermişlerdir. Bunun için tabuta bir kukla ve tabutu sala koyup onu nehre salmışlardır. Bu törenleri şaman yapmıştır.

31 1946 yılında Marii T. 59 yaşındaydı (Tom-Sagay seokundan)

32 Mariya şaman kadının Koten-Pulus nehrindeki Uyбата rayonuna gittiğini söylemiştir.

kadının sözleri gerçekleşmiştir. Bu çocuktan sonra Mariya sağ salim iki kız daha doğurmuş ve bu çocuklar canlı kalıp büyümüşlerdir. Mariya şaman kadının, Mariya'nın büyük kızı için Umay kaçırdığı yerde çocuğunu hiçbir zaman bulundurmaması gerektiği sözlerine de sıkı sıkıya uymuştur.

Hakasya'da Umay,"Umayiçe" (Umayana) olarak adlandırılan, şaman panteounda çocukların koruyucusunu sembolize eden genel kişi hakkında farklı türde düşünceler bulunmaktadır. Bu Umay için yay ve ok şeklinde koruma-sembolik tasvirler yapmışlardır.Umay çocuğun ruhu gibi düşünülür. Sonuç olarak Kara-Umay da çocuğa sadece zarar veren kötü ruhtur.

Bu bölgede farklı düşüncelerin aynı zamanlı oluşumu nasıl açıklanabilir? Ben bu oluşumun herşeyden önce bu bölge için karakteristik olan halkın etnik veya kabile yapısındaki karışımın sonucu olduğunu düşünüyorum. Herhangi bir etnik gruba ait Umay hakkındaki düşünceler,bu düşüncelerin evrimini de yansıtan bazı farklarla ayrılmaktadır, aşağıda da görüleceği gibi Sayan-Altay halklarında Umay hakkındaki düşüncelerin karşılaştırmalı açıdan incelenmesi bunu açıkça göstermektedir.

Şimdi Şor materyaline dönelim. Hakasya bölgesinde (Balıktaş ulusu) yaşayan söok konumunda yer almış Şorlarla ikinci bir Umay düşüncesi daha vardır. MAE (Moskova Etnografı Arşivi) koleksiyonlarına göre Kara-Umay*(veya Kara-May) ı sembolize eden tasvir ya tahta bir levhaya iliştirilen insan şeklinde (15-17 cm yüksekliğinde) çamurdan ya da küçük, tahta bir beşiğe konulmuş paçavralardan kukla şeklinde yapılır³³. Bu tasvirin tariflerinden birinde şöyle denilmektedir: "Çocuğun hastalanması halinde veya doğum sırasında çocukları ölen ailelerde dua için bu tasvir yapılır"³⁴. "Ana Umay" (May-içe) tasviri ise farklıdır. Akçaagaç parçasına tavşan kürkünden bir parçanın takılması, ağaçtan bir okla yaya iliştirilmesinden oluşur.Umay'ın burada bulunmasının işareti olarak çocuğun doğduğu çadırın duvarına çivilenir³⁵.

33 Kol. MAE. No 3645-27,28,29

34 Kol-MAE, No 3645-27

35 Kol.MAE, No 3645_27

Kondomu havzasının Şorlan da sürekli olarak çocukları küçük yaşta ölen ailelerde bu işi Kara-Umay'm fitnessinin yaptığını düşünürler, Kara-Umay'la savaşması için de şamanı çağırırlar. Fakat zor olan doğumlar da çocuğun bu dünyaya gelmesine engel olan kötü ruh Ayza'nın annenin girdiğiyle açıklanır. Bu durumda şaman çocuğu korumasını rica ederek "Ana Umay" ı çağırır, kötü ruh ayza ise çocuğu bırakmaya ikna edilir ve abırtka ile ağırlanır. Çocuk düşürme tehlikesi için de şamana başvururlar. Şaman o zaman çocuğu koruması ve kötü ruh ayza'ya çocuğu kaçırma fırsatı vermemesi için Umay-eezi'ye (sahip Umay) dua eder³⁶,

Ben bir yerde daha. (1927 yılında) Kondomu nehri havzası Şorlarınm "Ana Umay"ı onların yaşamını koruyan, çocukların koruyucusu olarak saydıklarını, Kara-Umay'ı ise küçük yaştaki çocukların ölümü ve hastalığı ile bağlantılı gördüklerini ve onu ayza'ya , yani genel olarak kötü ruhlara kategorisine, ait gördüklerini anladım. Büyük bir ihtimalle, bu yüzden Herbitskiy'in sözlüğünde "Umay" kelimesi altında "ölüm meleği" anlamı da ifade edilmektedir³⁷.

Defalarca Şorların (ve Çelkanların) barınaklarında, beşik yaşta çocukları olan ailelerde koruyucu "Umay ana"nın tasvirlerini gördüm. Onlar çocuğun beşiğe (şamanın davetiyle) konulduğu ilk durumda bunu yapıyor ve çocuğun beşikten yararlandığı ve büyüdüğü zamanda çıkarıyorlardı. Bu tasviri geceleyin tasvirin yanında bırakılan dağ fıstığı taneleriyle, (suda eriyen) talkanla doyuruyor, '*ağırlıyorlardı". Bu tür tasvirler MAE koleksiyonlarında da vardır. Mrassa nehri civarında yaşayan Şorlarda, MAE'nin koleksiyonlarında yer alan örneklerde de iyice görüldüğü gibi "Umay Ana" (May-ıçe) ya adanmış tasvirlerin bazı varyantları da gözlemlenmiştir.

Bu tür varyantlardan birini çocuğun beşiğinin yanındaki duvara tutturulmuş küçük bir tahta okla yayı temsil etmektedir³⁸. İkincisi (bu da bir erkek çocuk için) beyaz tavşan kürküyle döşenmiş akçaağaçtan

36 Erken yaşta ölen çocuklarda olduğu gibi düşüğü (arüangan bala) ormandaki ağaçların dallarına akağaç kabuğıyla bağlayarak gömmüşlerdir.

37 Verbitskiy'e göre yetişkin insan ruhu taşıyan "ölüm meleği" aldaçı adını almıştır. S.E.Malov bu terimde eski Türk runik ve Uygur yazılı anıtlarda karşılaşılan eski fiil (sıfat fiil) formunun korunduğunu kabul etmiştir. Bak.A.V.Anohin'ın "Teleutlarda ruh ve özellikleri" makalesine birkaç not -Sb. MAE. c. VIII, say. 332

38 Kol. MAE,No 3645 - 22.

küçük bir beşik şeklinde yapılmıştır, üstelik bu beşik için tahta bir ok da vardır. Kız çocuğu için yapılan Umay Ana tasvirinde akçaağaçtan beşik küçük bir iğle delinmiştir. Bu tür tasviri çocuk beşiğinin üzerindeki duvara tuttururlar ve zaman zaman yağla tatlandırılmış arpa unundan lapa ile "ağırlarlar"³⁹. Üçüncü durumda Umay ana tasviri beşiğe konulan basit bir ağaç oktur⁴⁰.

Şorlardan topladığım alan materyali küçük yaştaki çocuğun ruhunun da Umay olarak adlandırıldığını göstermektedir. Fakat bu kelimeyle onlar akçaağaç parçasına dolanan ve gömülen yeni doğmuş bebeğin göbekbağını da adlandırırılar.

Kumanlarda Umay'ın daha ana rahmindeki bebekle birlikte yer alan ve doğumdan sonraki günlerde ve kişinin bütün yaşamında insanı koruyan Umay düşüncesiyle de karşılaştım. Bunu yanı sıra samanların konuştuğu göklerde yaşayan ilah olarak da Umay-ene (Umay ana) inancını gözlemlenmiştir. Örneğin, zor doğumlarda şaman Umay'ı şu şekilde çağırır:

Ak ajastan,kayn,tüş	Parlak gökten, süzülerek(kuş gibi) in,
Umay-ene, kuş-ene!	Umay ana (sanki) kuş ana!
Tüp edeki açık sal!	(Lohusaya) eteğini aç!
Çolı bıla çolanizm	O (çocuk) yoluyla gelsin ⁴¹

Umay hakkındaki bu son düşünce Teleutlara yakındır, aralarında evlilik bağları olan Teleutlarla Kumanlar karışmışlardır.

Kumanların Umay-ene'ye hitaplarında Umay doğumlara doğrudan yardım eden bir ilah gibi yer alır, bunun sonucunda da Umay (F.A. Satlayev'in notuna göre) Kindigin kesken biy- "göbekbağımın kesicisi", Kirbiğini çuygen biy-"(çocuğun) kirpiğinin temizleyicisi" olarak adlandırılır. Teleutlarda olduğu gibi⁴². Kumanlarda da Umay-ene bazen Pay-ene (Teleutlarda Pay-ana) olarak adlandırılmıştır. Teleutlarda Payana kelimesi Ülgen'in kızlarının da aralarında yer aldığı, insana iyilik eden iyi ruhlar kategorisi anlamındadır⁴³

39 Kol.MAE. No 3645- 25.

40 Kol.MAE. No 3645- 24.

41 F.A.Satlaev tarafından derlenmiştir; tarafımdan daha acık tercümeyle verilmiştir; "Umay" bazı Kumanlar tarafından "Ubay" olarak telafuz edilmektedir.

42 Bak.N.P.Direnkova, Umay v kul'te tureLskih plemen.

43 A.V.Anohin. Duşa i ee svoystva po predi.avleniyu lelentov.

Teleutlardaki materyali yorumlamıyacağım, çünkü bu materyal L. E. Karunovskaya ve N. P. Drenkova⁴⁴ tarafından yayınlanmıştır, sadece Teleutların May-ene'yi (yani Umay anayı) dalgalı gümüş saçlı, gökteki gökkuşuğun dan inen ve altın yayı sayesinde çocukları koruyan genç, güzel bir kadın (bazende genç kız) şeklinde düşündüklerini belirtmişim. Ona sadece şamanlar değil, aynı zamanda beşiğe okla yay asıp yeni doğmuş çocuklarını ilk kez beşiğe koyacak kadınlar da seslenirler. Onun adı her zaman Ot-ene'(ateş ana)den ev ocağının koruyucusu, sonra gelir.MAE koleksiyonlarında Teleutların bazı grublarında May-ana⁴⁵ olarak adlandırılan May-ene kültüyle bağlantılı bir dizi koruyucu ve tasvir örnekleri vardır, bunlar Teleut ve Kumanlardaki May-ene ve Payana terimlerinin özdeşliğini kanıtlamaktadır.

Materyalin olmamasından dolayı günümüz Tuvalarındaki Umay kültü hakkında birşey söyleyemiyorum. MAE'nin ve Leningrad'daki devlet etnografî müzesinin koleksiyonları "emegelin" adı altında "çocukları koruyan pek çok idol" içermektedir.Bütün bunlar kumaştan kesilmiş veya kukla olarak dikilmiş insan benzeri figürlerdir. Bu tasvirlerden biri de okla yayı olan Umay sıfatını içermektedir⁴⁶. Bunlara bakılarak bütün bir idolun kukla şeklinde yapılan (Beltir, Sagay, Şor. Kaçınlerdeki) Kara-Umay tasvirini andırdığı söylenebilir⁴⁷. Yolcuların notlarında ve benim olan materyallerimde ongon "emegelin" figürleştirilmiştir⁴⁸. "Satanate" adı altında Minusin müzesi koleksiyonunda Soyot (Tuva)lara ait, N. Yakovlev'in tasvirini yaptığı bir örnek vardır. N. Yakovlev bunu çocukların koruyucu tasvirine okla yayı da ilave eden Kaçınlerdeki May (Umay) tasviriyle karşılaştırmaktadır⁴⁹. Tuva'dan Abakan'a yerleşmiş Tuvaların bir bölümü olan Belürlerde de kaydettiğim gibi geçmişte Tuvalarda Umay'a saygı önemli bir yer almıştır.

44 L.E. Korunovskaya, İz altayskih verovaniy i obryadov, suyzannih s rebenkom,-Sb.MAE, c.VI. L.,1927:RP.Drenkova, Umay v kul'te turetskih plenien. Bak. A.Efimova, Teleulskaya svad'ba.-Sb."Material po svad'be i semeyno-rodovonni stroyu narodov SSSR", sa.1, L.-1926 (May-ene'ye kitap metni say.230-231'dedir).

45 Kol..MAE, No: 2242-14; 3974-35. 194. 196; 3728-102.

46 Kol.MAE. No 3974-194 av.

47 Kol. MAE. No 1340-1.10.11,13.16-Kol. Devlet Etnografya Müzesi No 650-54-57.

48 Tasvirde söyle denilmektedir: "Ongon hazırlanincaya kadar çocuklara ölüm ve hastalık veren ruhları tasvir eden çocuk ongonu. Çocukları yeni kötülüklerden korumak için çadıra asılır. İyi ağırlamak için sabahlan ona cay ve rakı serperler"(Kol.MAE. No 1340-1).

49 Tuvahlann dediği gibi bu orıgonun adının temelinde emig"gögüs,meme" kelimesi yer alır.

Bir de Orta Asya'nın Türkçe konuşan Müslüman halklarında, Kırgız ve Özbekler, Uraay'm sayılmasına örtek göstermek kaldı. Kırgızlardan alan materyalini S. M. Abramzon toplamıştır⁵⁰. Orta Asya Kırgızlarında bu kültün çok belirgin izlerini bulmayı başarmıştır. "Umay-ene'ye - diye yazar S.M.Abramzon. - çocuğun doğumu sırasında çocuğu yaşamdaki bütün olaylarda korumasını dileyerek başvururlar. Umay-ene'yi çocuğun hastalığı sırasında da çağırırlar. Çocukları, hatta yetişkinleri bir yerlere gönderen yaşlı kadınlar onunla konuşmaya çalışarak şöyle derler: "Umay-enege tapşirdim"(Umay Ana'ya emanet ediyorum)⁵¹. Doğum lekelere olan çocuğu şanslı sayarlar, zira bunlar "Umay'm izleridir". Umay'ın geceleri küçük çocukları yüzünü yıkadığına inanırlar⁵². A.L. Troitskaya yerleşik Özbekler arasında da Umay'a eskiden duyulan saygının şüphe götürmez izlerini bulmuştur: okuyup üflemlerinde Özbek ebeleri Umay'm adını zikrederler⁵³.

1930'da Harezmi'de alan etnografi çalışması sırasında Özbeklerin halk inançlarını incelerken şeytanlardan iki kadın adıyla karşılaştım: albastı ve sarı-ene. Konuştuğum kişiler o zaman albasülann cinler, sarı-enelerin ise (sarı ana) periler sınıfına ait olduklarını söylemişlerdi. Sarı-ene uzun saçlarını (bu yüzden adı San-ene'dir) salarak ve bu saçlarla lohusayı örterek lohusanın hamileliğin çözülmesine yardım eder. Albastılar da aksine, eğer lohusa kadın geceleri tek başına bir yerlere gitmişse onu izleyerek zarar vermeye çalışırlar. Doğuma az kala kadın geceleyin bahçeye kadınlardan biriyle çıkar, diğer kadın ise bu sırada albastılar buraya gelip gizlenmesinler diye yatağına yatar. Eğer albastı başarılı olmuşsa çocuğun doğumunda kadın çocuğa süt verdiği sırada çocuk ya hemen ölür ya da kendinden geçer. Harezmi Özbeklerindeki sarı-ene'nin onların İslamiyet öncesi dönemde var olan Umay-ene'nin şekil değiştirmiş tasviri olabileceğini düşünüyorum.

Etnografik materyalin toplamı eski Türk dönemindeki Umay ilahının geniş yayılımını göstermektedir. Sayan-Altay ve Orta Asya'nın Türkçe konuşan günümüz bir dizi halkında bu kültü, üstelik bazen

50 Etnografiçeskiy obzor naseleniya dolinı Yujnogo Yeniseya, Minusinsk. 1900.say.101.

51 S.M. Abramzon, Rojdenie i detstvo kirgizskogo rebenka, - Sb.MAE. c.XII, M-L.,1949

52 A.g.e.. say.82

53 A.g.e.. S. M. Abramzon'un tespit ettiği gibi Güney Kırgızistan'da bu ad May-ene olarak teialuz edilmektedir.

özdeşliğe varan benzer çizgilerle korunmuş olmasını, başka bir şekilde açıklamak oldukça zordur. Uzun çağlar süren bölgesel ve kültürel dağınıklığa ve uzun zamandan beri dini farklılıkların oluşması ve güçlenmesine karşın bu halklar belirli genel varyantlar içinde eski Umay adını ve ona bağlı halk inançlarını korumuşlardır. Umay adı yazılı eski Türkçe abidelerden silinmiş, fakat halkın hafızasından silinmemiştir⁵⁴. Ben bunu, bu kültürün sadece göçebe aristokrat toplumunda değil, aynı zamanda eski Türklerin geniş kitlelerinde de yaygın olarak yer almasına bağlıyorum.

Günümüz Türk halklarında Umay'la bağlantılı düşüncelerin ve saygı formlarının çoğunluğunun benzerliği ve geniş bir yaygınlıkla birleşimi eski Türk kağanlıkları kadrosunda bir zamanlar oluşmuş ve hala izlerini kaybetmemiş etnokültürel ve etnogenetik bağlarla sadece tarihi hayatın birliğini açıklayabilir. Sonuç olarak günümüz Türk halklarındaki Umay kültü eski Türklerin Merkezi ve Orta Asya'da hüküm sürdükleri dönemle bağlantılı etnik tarihin kaynaklarından biri olarak incelemek doğru olacaktır. Bu tür bir kaynak, eğer o arkeolojik, antropolojik, yazılı kanıtların verileriyle de uyuyorsa çok daha güvenilir niteliktedir.

Görünüşe göre Umay saygısı runik yazıtların tarihlendirildiği zaman-da çok önce göçebelerde oluşmuş eski bir kültür. Umay kültürünün ateş kültüyle olan sıkı bağı bunu göstermektedir, yani "ateş-ana"⁵⁵ adlı kadın ilahe tipinde ateşin canlandırılmasında ifade edilen Sibiryaya ve Orta Asya'nın pek çok günümüz Türk halkında (sadece Türkler değil) oldukça iyi korunmuş en eski kültürlerden biridir. Hakaslarda şamanın ateşi çağırarak Umay'a hitap etmesi rastlantı değildir⁵⁶.

54 A. L. Troitskaya. Pervie sorok dney rebenka (Çiliya) snedi osedlogo naseleniya Taşkentskogo: Çİmkentskogo uездov.-Sb ". V. V.Bartoi'du lurkestanskіe druž'ya, učeniki i poçitateii". Taşkent, 1927, say.354.

55 Üygur yazılı anıtlarda Umay ilah olarak görülmemektedir. Umay bu anıtlarda anne rahmi, çocuk yeri ve döl yatağı anlamında zikredilmektedir. Bak.Türkische Turfan - Texte, VII, 27. parça, 16.satır ; Suvamaprabhasapas Goldglanz-sütra). Aus dem Uigurischen ins Deutsche übers- von Dr.W.Radloff. Nach dem Tode des Übersetzers mit Einleitung von S.Malov hrsg., Leningrad. 1930. say.550. O insan adı görevi görmektedir. Bak.W.Radloff. Uigurische Sprache-denkmäler. Materialien nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S.Malow hrsg.. Leningrad, 1928 [5nolu hukuk dokümanı ve S.E.Malov tarafından hazırlanan sözlük, say.301] Bak. C. Brockelmann. Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmud al -Kusgaris Divan Lügat at-türk, I, Budapest-Leipzig, 1928

56 N.P.Direnkova , Kul't ognı u altaytsev i teleut.

Teleutlarda da böyledir. Çocuğu beşiğe yatırmazdan önce kadınların yaşlısı onu ardıçla tütsüler ve çocuğun üstüne "May-ene" olarak adlandırılan oklu küçük bir yay asarak şu sözleri söyler:

1. Onüç başlı ateş ana,
2. Kırk başlı ateş ana.
3. Yaş olan herşeyi haşlayan,
4. Donmuş herşeyi yumuşatan,
5. İnip babam gibi sarsana!
6. inip anam gibi korusuna!
7. Göl suyunda kirini yıkayıp,
8. Temiz yongayı ikiye bölüp, ::
9. Gölde su içip,
- : 10. Surun dağında oynayıp,
11. İbikli Umay ana,
12. Kırk kız arasındaki Umay ana⁵⁷.

Düğünle ilgili görüşme yaparken Teleutlar "ateş-anayı" ve "Umay-anayı"⁵⁸ "davet ederler".

T.Bayaliev'a'nın iddiasına göre Kırgızlardaki ateş kültü "Umay kültüyle içice girmiş, bazen de sadece karışmıştır"⁵⁹. Kumanlara göre "ateş ana" gibi Umay-ene de sudan "korkar". İnsan su almaya nehre gittiğinde onun koruyucu Umay'ı kıyıya yaklaşmaz, sug-eezi bekler, eğer su Umay'ı kendine çekerse o insan hastalanır ve ölür⁶⁰. Bu kültlerin tarihi geçmişini her iki tipin kadın tipi olduğunu göstermektedir. Sovyet etnografları ve tarihçileri erkek tipiyle karşılaştırmada kadın tipindeki ilk mitolojik kişilerin daha eski kökünde olduklarını tespit etmişler ve bunu analık hukukunda temellenen arkaik soyun hükümlerleriyle bağlantılı görmüşlerdir. Eski Türklerde bu evrenin kalıntıları bazı soy efsanelerinde, kabile adlarında kaydedilmiştir. Benzer kalıntılar Güney Sibiryaya ve Orta Asya'nın günümüz halklarının bir kaçında görülmüştür⁶¹.

57 Makaslarda yeni doğmuş çocuğuyla yabancı bir eve giden kadın bu evin ocağına, ateşine çocuğu koruması ricasıyla ve saygı sözleriyle hitap etmelidir, bu sırada evin sahibi ise ateşe yiyecek sunmalıdır. Eğer bu yapılmazsa o zaman inanişaya göre çocuğunu emziren annenin sütü kesilir.

58 L.E.Karunovskaya. fz altayskih verovaniy. svyazannih s rebenkom. say.27.

59 A.Efimova. Teleutskaya svad'ba. say.227,230-231.

60 T.Bayaliev, Doislamskie verevaniya i jh perejitki u kirgizov. say.12,

61 F.A. Satlaev'in bana memnuniyetle verdiği derlemelerine göre.

Ben Umay ve etnografik materyalde ortaya çıkan Kutla ilgili halk tasavvurlarının sıkı bağına dikkat çekmeyi de istiyorum. Sayan-Altay Türk halklarının "kut" terimi etnografik literatürde ruh adını alan anlamıyla ifade edilmektedir. V.Verbitskiy'e göre Altaylarda kut mutluluğun, bereketin, ruhun varlığı olan hayat gücü anlamındaki ruhtur. Eğer insan kızar veya korkarsa kut çıktı veya kut çığıt pardı. yani kut gitti, kut kaçtı derler. Eğer toprak verimsiz olursa yer kudun pardı (yerin kutu gitti) derler⁶². Teleutlarda kut insana hayatın başlangıcını veren ve onunla birlikte gelişen ve hayat gücünü destekleyen başlangıcı insana dışarıdan (ilah olmayan ruhlardan) gelen bir çekirdektir. Kankocanın çocuğu olmadığında kudi yok kiji (kutu olmayan)⁶³ derler. Hakaslarda kut canlı insanın ruhudur. Eğer bu ruh insanı terkederse kişi hastalanmaya başlar, eğer bir daha geri gelmezse kişi Ölür⁶⁴. Tuvirlerde kut ruh, canlandırıcı güç, Yakutlarda ise ruhlardan biridir. "Kut" terimi günümüz Kırgızlarında da Altaylılarda olduğu gibi çocuk ve hayvanların embriyosu anlamında korunmuştur. Halk inanışlarına göre Kut bacadan, duman deliğinden gelir. Aynı terimle Kırgızlar yaşlı kadının ailesinde korunan kurşun veya kalaydan yapılmış idolleri de adlandırmışlardır⁶⁵.

Bunlar kut'la ilgili günümüze kadar yaşamış halk inanışlarıdır. Onlar daha ayrıntılı incelendiğinde kut'un sadece insanlara özgü değil, aynı zamanda ev hayvanlarına . vahşi hayvanlara ve bitkilere özgü olan hayat başlangıcı olduğu görülecektir. Onu, kural gereği kadın tipinde temsil edilen ve yerin, dağın, tayganın insan şekilli "sahipleri" (eezi) tipinde canlandırılan ve saygı gösterilen bölge doğası vermektedir⁶⁶. Mesela Güney Altaylılar Altay'ın kut verdiğini kabul etmişlerdir. Onlar da dualarında Altay'a herkesten önce çocuklara kut vermesini dileyerek yaklaşmışlardır⁶⁷. Sayan Altay'ın diğer halklarında olduğu gibi (Hakaslar.Tuvalar) Şor, Çelkan, Kuman, Tubalarda bu özellik kutsal dağlar kültüründe açıkça ortaya çıkar⁶⁸. Abakan'm sol kıyı havzasında yaşayan

62 L.P.Potapov, Oçerki po istorii Sorii ; A.N.Bernştam, Sotsiarno-ekonomičeskiy stroye orhono - yeniseyskih tyurok VI.-VIII. w. M.-L. 1946. say.99, 105, 163; S.M.Abramzon, Rojdenie i detstvo kirgizskogo rebenka, say.85;N.P.Direnkova, Perejiti malersinskogo roda u altayski tyurkov. - SE.1947. no I. aynı kitap - Sb. cc Pamyati V.G. Bogoraza ". M.-L., 1937

63 V.Verbitskiy, AltayLsi, Tomsk. 1970, say.103; aynı yazar, Slovar' altayskogo i aladagskogo nareçiy. say.154

64 A.V.Anohim, Duşa i ee svoystva po predstavleniyu teleutov, say.253-254.

65 S.Maynagasev, Zagrobnaya jizn' po predstavleniyam turetskih plemen Minusinskogo kraya,-JS,1916,XXIV.say.III.say.278

66 T.Bayaliev. Doislamskie verovaniya i ih perejiti u kirgizov, say.12

67 L.P. Potapov. Chotniç'i obiyadi i pover'ya u altayskih tyurkov-"Kul"tura i pis'mennost' Vostoka". k. V,Baku,1929.

68 A.V.Anohin,Materialı po şamanstvu u altaytsev. say.92.

Kobıy Şorlan bir kaç yüzyıl önce atalarının yaşadığı Mrassa nehrinin üst civarındaki kabile dağı olan Kara-Tag'a kısa bir süre önceye kadar (üç yılda bir) toplu dua etmişlerdir. Kobıylar Töi nehri ovasında toplanırlar. Onlardan iki şaman sırayla dua eder, çünkü Kara Tag'ın "sahibine" giden pek çok dağ sırtı ve nehrinin aşılacağı uzun ve zorlu bir yoldur. Duanın amacı çocuklara, hayvanlara, vahşi hayvanlara ve ürüne (pala,mal,ang, tamak) kut istemektir. Kabilenin kutsal dağlarına bu tür dualar burada yaşayan diğer kabile birimleri tarafından da düzenlenirdi⁶⁹.

Kuzey Altaylılarda kutsal kabile dağı her zaman kabile topraklarında bulunmuştur. Bölge kültürü topraklara kabile mülkiyetinin yansımasıdır. Bu oldukça doğal gözükmektedir. Kuzey Altaylılarda son dört yüz yıl boyunca özel devlet oluşumları olmamıştır. Onlar vergi ödedikleri kuzey veya Batı Moğolistan'ın bazı Moğol feodallerine, Yenisey Kırgızlannin ve Teleutların yerel feodal köylerine tabii olan küçük kabile birimlerine bölünmüşlerdir. XVII. yüzyılın ilk yıllarından itibaren bu kabileler Rus devletinin kadrosuna girmişler ve yönetim açısından Kuznets kazasına giren küçük vergi birimlerine parçalanmışlardır. Farklı etnik kökene sahip bu Türk kabilelerinde genel bir bölge yoktur. Her birim geleneksel hukuk temelinde kendi mülkiyeti olarak kabul edilen av ve diğer topraklara sahiptir ve Kuzey Altay veya Kuznets Alatağ'ın büyük dağlık taygasının bir bölümünü almıştır. Her birim (seok) birbirinden izole olmuştur. Onlardan her biri kabilenin selametinin bağlı olduğu kabile dağının "sahibini" ruh hamisi saymıştır.Kabile temsilcilerinden sadece şaman kabile dağının onayladığı kişi olur, bu onay işareti olarak gerçek şamanın belli başlı tek kanıtı olan tefini şaman dağdan alır.

Yukarıda verilen etnografik materyal yer, kısmen bazı dağların ruhlarına da saygı gösteren eski Türklerdeki kut inancını da açıklamaktadır. Eski Türklerde ilahlara dua eden, kağanın karargahında yaşayan şamanlar da vardır. Yazılı kaynaklardan Türklerin ilk kağanlığında bu tür ilahlara yakanıldığı bilinmektedir, bu ilk kağanlığın karargahı ve merkezi Gobi'nin güney tarafındaki, Çince "ülkenin koruyucu ruhu" veya "toprağın tanrısı"⁷⁰ anlamına gelen Bodın-İnli dağları (veya

69 L.P.Polapev,Kul't gor na Altae.-SE, 1946, no 2

70 Bu konuda daha etraflı bilgi için bak. L.P.Potapov. Etničeskiy sostav Sagaytsev. -SE, 1947. No 3.

dağ sıraları) olmuştur. Türklerin ikinci kağanlığında bu tür koruyuculara Ötüken de katılmıştır. Bu adla Hangay'daki geniş dağlık-taygalık bölgesi ve kısmen Selenga'nın üst akıntı havzasında Yenisey'in üstlerine dek uzanan ve günümüzdeki Tuva'nın kuzey doğu bölgelerinden birini kapsayan Sayan yaylası adlandırılmıştır⁷¹. Burada Orhon nehrinde bu devletin politik merkezi ve kağanları yer almıştır. Genelde yış (orman, tayga), bir kez de yer ("yer, yeryüzü") kelimesiyle birleşik zikredilen Ötüken eski Türk yazıtlarında bu devletin ilahi koruyucusu olarak, kutsal vatan olarak yer almıştır⁷². Ötüken kadın ilah olarak kabul edilmiş⁷³, kağana "kutsal bereket" kutu vermiş kağanın iktidarını ilahi bir merhametle kontrol etmiştir. Bir dini metinden de anlaşılacağı gibi bu Ötüken'in kutudur (il ötüken guti) ve bazı araştırmacıların dikkatini çekmiştir⁷⁴. Fakat burada da bana göre kağanın bölgenin ilahı olan Ötüken'den kut alması toprak ilişkilerinin gerçekçi çizgilerini yansıtmaktadır: kağan Türk devletinin topraklarının sahibi ve yöneticisidir.

Göçebelerin eski Türk merkezi devletinin çöküşüyle birlikte onların genel Türk ilahlı "millî " veya kabile dini gücünü kaybetmiştir. Genel Türk kağanlarının yok oluşuyla birlikte eski Türklerin terkettiği bölgenin Ötüken'i tarafından kağanlara kut verildiği inancı son bulmuştur. Kabile gruplarının çoğunluğu parçalanmış ve merkezi ve Orta Asya'nın ve ona komşu bölgelerin uçsuz bucaksız topraklarına dağılmışlardır, onlar bu bölgede göçebelerin veya devletin çeşitli yeni ve eski askerî-politik birliklerine girmişler, yeni etnik kombinasyonlar oluşturmuşlardır. Fakat onlar göçebe ekonomisinin ve hayatının koşullarında yeniden şekillenen eski Türk halk din tasavvurlarını da beraberlerinde getirmişlerdir. Umay'm günümüze kadar yer yer bir üst ilahe olarak hafızalarda kalmasına rağmen burada küçük çocukların koruyucusu olmuştur.

"Kut" anlamı samanlarda insanların, hayvanların ve bitkilerin hayat başlangıcı, embriyo, insanın ruhlarından biri olarak da korunmuştur.

71 N.Y. Biçurin (lakil). *Sobranie svedeniy o narodah, obitavşih v Sredney Azii v drevnie vremena*. C.I, M.-L.1950. say.231. P.Pello'da bu ad Po-t.eug-ning-li olarak verilmiştir (Neuf notes sur des questions d'Asie Centrale.-Toung Pao", vol. XXVI. 1929, say.215). Bu dağlarda Lyu Maotszay tarafından böyle adlandırılmıştır (Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte des Ostl. Türken, Bd 1, say. 10)

72 "Ötüken" adı Tuvnlrde Baş-Hem nehrinin (Biy-Hem nehrinin sağ kolu) kaynağının başladığı Biy-Hem'in [Büyük Yenisey) üst havzalarındaki dağ sırasının adı olarak korunmuştur. Günümüz haritalarında bu dağ sırası Khuhu-tayga (veya Huku-tayga) adını almıştır. Bu konudan bakın benim çalışmam: "Novie dannie o drevnetyurk skora "Ötüken" -SV.1957, No 1.

73 Bak. Pamyatniki v çesf Kyul'-tegina i Ton'-yukuka. v k. S.E.Malov, Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti. say.34,66.

74 P.Pelliot, Neuf nûtes sur des questions d'Asie Centrale. say.219.

Devletin koruyucusu olarak Ötüken'in sayılması, Türkleri yendikten sonra hakimiyetlerini burada sağlamlaştıran, Türk kağan devletinin oluşumuna kadar bu bölgenin politik sahipleri olan Uygurlar arasında da kalmıştır.A.Gaben bu kültün oluşumunu bölgenin özel konumuyla açıklamaktadır, bu bölge hakimine güçlü bir karakter veren doğal bir kale konumundadır. IX. yüzyılın ortalarında Ötüken'in kaybedilmesi ve Uygurların batıya yerleşmesi ve onlar tarafından yabancı dinlerin kabul edilmesinden sonra ana ilah Ötüken'in otoritesi kaybolmuştur, fakat onunla ilgili zikirler Manihey din metinlerinde korunmuştur⁷⁵.

Böylece Umay ve Kut (Kutun özel bir kültün objesi olmamasına karşın) anlamlarının sıkı bağı Türklerin din tasavvurlarında açıkça ortaya çıkmaktadır. Umay ve Kut aynı zamanda insanda bulunan hayat kaynağı kabul edilmiştir. İnsana yönelik bu iki terim yaşa bağlı olarak sinonim niteliğinde kullanılmıştır. Umay ve Kut'un bağı sadece çocukları değil, aynı zamanda yetişkinleri koruyan "koruyucu melek"⁷⁶ benzeri Umay'la ilgili tasavvurda da görülmektedir.

Türk halklarında Umay'a saygı duyulması temelinde çocuğun doğumunun ana kaynağıyla belirgin olan bağı yer almıştır. Bu Umay kelimesinin "ananın döl yatağı, göbek bağı" anlamına gelmesinden de anlaşılmaktadır⁷⁷. Fakat eğer umay kelimesi sadece insanın hayat kaynağının adıyla bağlanılırsa o zaman kut insan ruhlarından biridir (samanlarda) ve ev hayvanlarına, vahşi hayvanlara, bitkilere uzanan daha geniş bir anlamda yorumlanmaktadır.

Türk göçebelerinin gelişmiş devlet koşullarında bu terim göçebe aristokrasi ortamında daha geniş bir anlam kazanmıştır. Eski Türk runik ve Uygur yazılı anıtlarda kut'un sadece hayat gücü, ruh anlamına değil, aynı zamanda kralların ünvanı, mutluluk, ilahi bereket anlamına geldiğini de hatırlatalım⁷⁸. Basmıllann ve Uygurların üst yöneticilerinin

75 A.Gaben de bu ifadeyi "ana ruh-devletin koruyucusu" olarak çevirmektedir. (Alttürkische Grammatik. Leipzig, 1950. say. 324). A. v. Gabain, Steppe und Stadt im leben der ältesten Türken. - "Der islam", Berlin, 1949. BD 29, H. 1-2, say.35.

76 A.V. Gabain. Steppe und Stadt, say.36.48.

77 F.A.SaÜaev'in bildirdiğine göre Kumanlarda insanın Umay'ı küdüğüç'yla. yani hayvanları koruyan çoban, karşılaştırmışlardır.

78 Umay terimi "ana rahmi" anlamında Moğollarda da bilinmektedir(Y.Şmidt, Mongoİorusskiy slovar'. say.51;A.V.Burdukov,Russko-mongorskiy slovar'-razgovornik, L., 1935, say.301). Ben bazı etnik Türk elementlerinin Moğolların ortamında asimilasyonu sonucu bu olgunun ortaya çıktığını veya onların eski leksik birliğe girdiklerini değerlendirmiyorum.

ünvanlarındaki idug kut⁷⁹ sanki unvanı taşıyanın sahip olduğu "kutsal bereket" (karizma) tasavvurunu yansıtmıştır⁸⁰. Ben bu düşüncelerin kendi iktidarını güçlendirmek amacıyla göçebe kitlelerinde propoganda edildiği ve göçebelerin üst düzey aristokrat çevrelerinde Kut'un olduğu yolunda halk inanışları bazında oluştuğunu ve geliştiğini kabul ediyorum.

Sonuçta halk dini tasavvurlarıyla ilgili incelenen etnografik materyalin önemli bir tarihi kaynak görevi gördüğünün altını çizmek gerekiyor. Bu materyal Altaylı halkların atalarının Merkezi Asya'daki eski Türk devletlerinin tarihi yaşamına katılımının olumlu bir kanıtıdır. Yukarıda adı geçen halkların atalarının köken, dil yönünden farklı, fakat Türk dil toplumu çerçevesinde yer almasına karşın⁸¹ daha önce karakterize edilen halk dini tasavvurları bir parça çeşitli olunca onlar kökenin ortaklığına ait. belirgin çizgiler taşımaktadır. Sonuç olarak yukarıda incelenen etnografik materyalin bu halkların etnogenetik ve etnokültürel bağlarının, etnik tarihinin incelenmesi için değerli kaynaklardan biri olduğu görülecektir.

Umay kültüne gelince incelenen materyalde onun Yeryüzü ilahından bağımsız olduğu bütünüyle açıktır⁸³. Bu kültü Gökyüzü kültü olarak veren Orhon yazıtlarına göre bu kült eski Türklerin sosyal zümresinde özel bir saygı görmüştür. Fakat iktidarı güçlendirme amacıyla ilahe Umay'a ve Göğe bu çevrelerde saygı gösterilmesi Türk göçebelerinin halk inanışlarına da dayanmaktadır. Bütün bunlar göçebeleri daha iyi etkilemek için göçebe aristokrasisinin adı geçen kültleri değiştirmesine neden olmuştur.

79 P.Melloranskiy, Pamyatnik v çestr Kyul'-tegina. say-71.117: S.E.Malov. Pamyatniki drevnetyurkskoy pisimennosLi, say.35,80; aynı yazar. Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii. M.-L..1959. say.20,37.43,49,50,52; W.Radloff. Suvarnaprabha sa (Das Goldganz-Sülra).say.615

80 S.E.Malov, Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii, say. 20; F.W.K.Müller. Uigurica. I,-APAW, 1903. say. 57

81 P.Pritzak, SLammesnamen und Titulaturen der altchischen Wölker,-"Ural-Altischen Jahrbücher", Wiesbaden,1952, Bd XXIV. H.1-2, say.51. A.V.Gabain. Des Uigurische Königreich von Chotscho (8504250), Berlin. 1961. say,21,23.

82 Mesela Umay teriminin çeşitli varyantları (Ubay.imay.may) bunu göstermektedir.

83 Krş.: E.Lot-Falck. A propos d'Atügün, d'esse Mongele de la terre,- "Reue de l'Histoire des religions", 1956, c.ÇXLIX, No 2, say. 192-193.